Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
hdl:11245/2.90434

File ID	uvapub:90434
Filename	PDF-6401Baggerman_text_HR.pdf
Version	final

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	ARRAY(0x195354e0)
Title	Over leven, lezen en schrijven: de bandbreedte van boekgeschiedenis
Author	A. Baggerman
Faculty	FGw: Instituut voor Cultuur en Geschiedenis (ICG)
Year	2011

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://hdl.handle.net/11245/1.uvapub:342386

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)
(pagedate: 2014-08-12)

Over leven, lezen en schrijven

Over leven, lezen en schrijven

De bandbreedte van boekgeschiedenis

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Geschiedenis van Uitgeverij en Boekhandel
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 5 november 2010

door

Arianne Baggerman

Vossiuspers UvA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 385, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 671 1
e-ISBN 978 90 4851 431 1

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Mevrouw de Rector Magnificus,
Mevrouw de Decaan,
Geachte leden van het Curatorium van deze leerstoel,
Geachte leden van het bestuur van de P.A. Tielestichting,
Dames en Heren,

'It's fine work. Monday burn Millay, Wednesday Whitman, Friday Faulkner, burn'em to ashes, then burn the ashes. That's our official slogan.'[1]

Hier spreekt Montag, een van de brandweerlieden die belast is met de vernietiging van boeken in Ray Bradbury's roman *Fahrenheit 451* – de temperatuur waarop boeken vlam vatten. Dit verhaal uit 1953 speelt zich af in de eerste helft van de eenentwintigste eeuw, wanneer boeken zijn verboden omdat ze het vermogen hebben emoties los te maken, omdat ze ruimte geven voor fantasie en bezinning en omdat ze te fysiek zijn. Boeken zijn vanzelfsprekend een taboe in een samenleving waarin mensen met behulp van pillen en interactieve televisie tevreden worden gehouden. Met Montag loopt het in de roman nog min of meer goed af. Nadat hij heeft leren lezen en dus heeft geleerd om te voelen en om kritisch na te denken, vindt hij een schuilplaats buiten deze samenleving. Hij voegt zich bij een gemeenschap van 'in het wild levende boeken', mensen die elk één boek uit hun hoofd hebben geleerd om het voor vernietiging te behoeden en hieruit onophoudelijk reciteren.

De toekomst van het lezen

Er zullen in deze openbare les over de geschiedenis van het lezen, de toekomst van het lezen en de geschiedenis van de toekomst van het lezen, meer levende boeken de revue passeren, evenals een paar boekverbrandingen. Eerst wil ik u echter verplaatsen naar een vriendelijker tafereeltje dat zich afspeelt in het jaar 1776. Gezeten achter haar schrijftafel in een stille pastorie in Middenbeemster fantaseert schrijfster Betje Wolff over *Holland in het jaar 2440*. De toekomst die zij voor zich ziet, is heel wat rooskleuriger dan die u zojuist werd voorgespiegeld. Oorlog zal verdwenen zijn en misdaad is vrijwel uitgebannen. De Nederlanders zijn eindelijk redelijke wezens geworden en hun regering laat zich leiden door wijze filosofen.[2]

Ook de informatievoorziening zal in die verre toekomst sterk verbeterd zijn: 'Ieder heeft een kleine voorraad van meest geliefde boeken.'[3] Meer dan dat hebben mensen thuis niet nodig. Met behulp van een index op alle beschikbare boeken is alles te vinden in openbare bibliotheken. Bovendien verschijnen er compendia waarin de vorderingen binnen de wetenschappen en de nieuwe literatuur worden samengevat. Zelfs de hersencapaciteit van mensen is in de toekomst efficiënter geworden. Zij zullen beschikken over een 'sterker en beknopter' denkvermogen.[4]

Inmiddels zijn we bijna twee en een halve eeuw verder. Hoe staat het er op dit moment voor in de wereld van het boek? Sommige ontwikkelingen gingen sneller dan de schrijfster vermoedde. Een maandelijkse index op verschenen boeken kwam er nog tijdens haar leven in 1790.[5] Voor iedereen toegankelijke openbare bibliotheken kwamen er al aan het eind van de negentiende eeuw.[6]

Betje Wolff kon zich in 1776 echter nog geen bibliotheek voorstellen zonder muren. Bibliothecaris Jorge Luis Borges deed dat een halve eeuw geleden al wel, in zijn verhaal 'De bibliotheek van Babel'. De verteller van dit verhaal kijkt terug op zijn leven. Hij heeft dit leven doorgebracht in een bibliotheek die bestaat uit een oneindig aantal zeshoekige ruimtes, waarin alle geschreven en nog te schrijven boeken zijn opgeslagen. Dat kan omdat in deze boeken alle mogelijke combinaties van de letters van het alfabet zijn afgedrukt: 'oftewel alles wat maar uit te drukken valt: in alle talen. Alles: de minutieuze geschiedenis van de toekomst, de autobiografieën van de aartsengelen, de betrouwbare catalogus van de bibliotheek (…) het waarheidsgetrouwe verslag van jouw dood, de vertaling van ieder boek in alle talen, de inlassing van elk boek in alle boeken.'[7] Toen men ontdekte dat 'de Bibliotheek alle boeken omvatte, was het eerste gevoelen er een van buitensporig geluk. Alle mensen voelden zich de baas van een ongeschonden, geheime schat.'[8]

Borges' verhaal gaat verder, maar de meeste hedendaagse lezers stoppen bij dit extatische hoogtepunt. Pleitbezorgers van de digitalisering zien hierin de droom van het internet die inmiddels in vervulling is gegaan. Borges zou geprobeerd hebben de 'ideale' bibliotheek te verbeelden, althans dat deed hij bijna volgens de website van het SocioSiteproject aan de Universiteit van Amsterdam: 'Bijna, omdat zijn droom van een universele bibliotheek in ruimtelijk opzicht oneindig is [vermoedelijk bedoelt de auteur 'eindig']. In de virtuele bibliotheek wordt dat nadeel overwonnen. De virtuele bibliotheek is namelijk onbegrensd zonder dat ze enige fysieke beperking oplegt.'[9] De huidige 'beknopter denkende' lezers, die Betje Wolff al voorspelde, werden door *The New York Times* voorzien van het zojuist geciteerde fragment uit Borges' verhaal: het geluk waardoor men werd bevangen bij de ontdekking dat deze bibliotheek compleet was. Dit citaat werd vervolgens gekoppeld aan een mijlpaal, de digi-

talisering van 1,5 miljoen boeken: 'This project brings us closer to the ideal of the Universal Library.'[10]

Dit citaat was voor een Nederlandse informatiespecialist en voormalig bibliothecaris aanleiding nu toch eindelijk eens die Borges te gaan lezen. Althans, dat deed hij bijna. Hij getuigt van zijn voornemen na een tirade tegen critici van Wikipedia: 'een holle echo: het doet de knip- en plakgeneratie gapen. Het zijn de stuiptrekkingen van de oude wereld.' Vervolgens schakelt hij door naar een kleine persoonlijke noot: 'rest mij om te zeggen dat mijn belangstelling voor de schrijver Jorge Luis Borges flink is aangewakkerd de laatste weken. (…) Ik moet beslist eens iets van hem lezen.'[11]

De digitalisering van onze cultuur is al zo'n twintig jaar geleden begonnen. Er waren sceptische geluiden van bijvoorbeeld George Steiner of Sven Birkerts, maar de toon is inmiddels veranderd.[12] Scepsis ten aanzien van de verworvenheden van het internet of digitaliseringsprojecten hoort tegenwoordig altijd te worden voorafgegaan door een bekentenis. Ik voeg me naar de conventies van dit nieuwe genre waarin men moet balanceren op een slap koord, boven een ravijn, waarin de lijken liggen van voorgangers, met bordjes om hun nek waarop toevallige voorbijgangers nonchalant 'cultuurpessimist', 'onheilsprofeet' of, erger nog, 'digifoob' hebben geschreven. Dus hier komt mijn apologie: toegegeven, het internet bewijst nu al een goudmijn te zijn voor onderzoekers naar leescultuur. Niet alleen krijgt men razendsnel gegevens boven water, maar ook kan men in een oogwenk de bronnen van al die wijsheid achterhalen; eenvoudig doorklikken volstaat.[13]

Dit zou het moment kunnen zijn om uit te roepen hoe gelukkig wij boekhistorici zijn om te mogen leven in de periode van een mediale revolutie. We zijn weliswaar vijf eeuwen te laat geboren om de gevolgen van Gutenbergs uitvinding van de boekdrukkunst met eigen ogen waar te nemen, waar het gaat om de huidige mediarevolutie zitten we wél op de eerste rang.[14]

Omdat het genre aan één bekentenis en één positief statement niet genoeg heeft, ben ik genoodzaakt mijn betoog nogmaals te onderbreken met een tweede biecht. De keuzemogelijkheden zijn ruim maar hebben wel een vast patroon: mijn hele huis is voorzien van ADSL, mijn kinderen spelen de hele dag World of Warcraft, ik las mijn vakliteratuur al digitaal voor Web 2.0 was ingevoerd. Of de omgekeerde variant: mijn huis is van onder tot boven volgepakt met boeken.[15] Deze intro wordt zowel gehanteerd door sceptici om spotlustigen de mond te snoeren als door propagandisten van de digitale cultuur om duidelijk te maken dat ook zij hun klassieken kennen.

Het zijn alleen de sceptici die zich hierna in nog wat meer bochten moeten wringen, bijvoorbeeld door de pose van neutraliteit aan te nemen. Dat kan geraffineerd door een schijnbaar onbelangrijke bijzin: 'Het legertje van onheilsprofeten [groeit] langzaam aan.'[16] Daarmee geeft de auteur aan daar zelf niet

bij te horen. Of men begint met de vaststelling 'Dat het opslaan van kennis in boeken leidt tot versterving van het geheugen is een verzuchting van alle tijden.'[17] Kortom, wij zijn niet ouderwets en we maken ons geen al te grote zorgen.[18]

En zo zijn we beland bij een populaire mantra waarmee propagandisten van de digitale cultuur de onrust proberen te bezweren over de mogelijke consequenties van het verdwijnen van het gedrukte woord en de bijbehorende leescultuur, en wat daardoor ook een verplicht onderdeel is geworden in de beschouwingen van sceptici. Elke revolutie op het terrein van de communicatie heeft nu eenmaal geleid tot gemor. Dat vaste patroon begon al bij de Griekse filosoof Socrates, die wees op de nadelen van de overgang van een orale naar een schriftcultuur. De uitvinding van de drukpers rond 1500 verdrong op haar beurt de handschriftelijke cultuur. En de uitvinding van de industriële rotatiepers zou tot de moderne pulpcultuur hebben geleid. Dit alles gebeurde niet zonder tegenwerking, hoewel er weinig onderzoek is gedaan naar de 'protestcultuur' rond de genoemde innovaties, maar dit terzijde. In zo'n opsomming is de huidige digitale revolutie slechts een volgend stadium van een onstuitbare ontwikkeling. Dit finalistische geschiedverhaal reduceert critici tot achtergebleven sufferds, die hun gedrukte boeken, tijdschriften en kranten slechts koesteren uit nostalgie. Dat vooruitgang niet altijd verbetering is, wordt vaak vergeten. Dat de geschiedenis van de media ook voorbeelden geeft van het instorten van geletterde culturen, is al helemaal een taboe.

De belangrijkste kritiek komt op dit moment uit de hoek van een ander wetenschapsgebied dan boekgeschiedenis, de cognitieve en neuropsychologie. Uit recent onderzoek blijkt namelijk dat de wijze waarop mensen communiceren en informatie tot zich nemen van grote invloed is op de ontwikkeling en werking van het menselijk brein. Van wetenschapsjournalist Nicholas Carr verscheen hierover een paar maanden geleden een synthetiserend overzicht: *The shallows. What the internet is doing to our brains.*[19] In dit boek wordt bevestigd wat Sven Birkerts in zijn omstreden verdediging van de boekcultuur uit 1994 – *The Gutenberg elegies* – al intuïtief aanvoelde. Het lineaire lezen – dat is het lezen van gedrukte boeken – en het schrijven met de hand stimuleert creativiteit, het kritisch denken en het vermogen tot diepgang.[20] Het internet versterkt daarentegen primaire functies zoals oog-handcoördinatie, de snelheid van reflexen en de verwerking van visuele informatie. Ook het vermogen tot 'multi-tasken' verbetert. Dat doet het althans een klein beetje en alleen bij zware internetgebruikers. Uit vergelijkend onderzoek tussen de mentale capaciteiten van deze groep en – laten we zeggen – 'digifoben', blijkt echter tegelijkertijd dat de eerste groep veel sneller is af te leiden. De conclusie is dat intensieve internetgebruikers sponzen zijn voor irrelevante informatie.[21]

Dit brengt mij terug bij de droom van Borges. Wie de moeite neemt om verder te lezen na de euforie over de universele bibliotheek, zal ontdekken dat wat de auteur beschrijft in werkelijkheid geen droom is, maar een nachtmerrie: 'Op deze bovenmatige hoop volgde, logischerwijs, een zeer diepe depressie.'[22] Omdat de bibliotheek alle boeken bevat die denkbaar zijn, geschreven in alle combinaties van het alfabet, is het overgrote deel hiervan onleesbaar voor wie de codes niet kent en de inmiddels dode of nog te ontwikkelen talen waarin ze geschreven zijn. De hoop dat ergens tussen deze boeken gevuld met 'onzinnige kakofonieën, verbale samenraapsels en incoherenties'[23] begrijpelijke teksten te vinden zouden zijn die opheldering verschaffen over de 'basismysteries van de mensheid: de oorsprong van de bibliotheek en de tijd',[24] leidde tot een eeuwigdurende speurtocht van talloze rusteloze onderzoekers: 'Ik heb hen bezig gezien in de uitoefening van hun functie: ze komen altijd doodmoe aan; ze hebben het over een tredenloze trap die bijna hun dood betekende; ze praten met bibliothecarissen over galerijen en trappen; soms nemen ze het dichtst bijstaande boek en bladeren het door (…). Het is te zien dat niemand verwacht iets te vinden.'[25] Dit bracht een aantal bewoners van de bibliotheek ertoe nutteloos werk te elimineren. Maar de vernietiging van miljoenen boeken hielp niet, want van elk boek bestonden immers nog een oneindig aantal slechts miniem afwijkende exemplaren.

Het is mogelijk Borges' verhaal uit 1944 op talloze uiteenlopende manieren te interpreteren, zelfs als een voorafschaduwing van het digitale tijdperk. Om een beeld te krijgen van wat men zich zou moeten voorstellen bij de 'onzinnige kakofonieën, verbale samenraapsels en incoherenties' uit de bibliotheek van Babel, hoeft men slechts te klikken op het Google-icoon 'Bekijk pagina's die vertaald zijn uit het Engels' – dat is: vertaald door computers, – of een blik te werpen op Hyves, Facebook of Twitter. In Borges' verhaal is veel te projecteren, echter beslist niet de zogenaamd ideale bibliotheek, die inmiddels dankzij het internet tot perfectie zou worden gebracht.

De droom van de universele bibliotheek is zo oud als de geschiedenis van de westerse beschaving, zo benadrukken de profeten van de digitalisering. Steevast wordt daarbij verwezen naar de legendarische bibliotheek van Alexandrië uit de oudheid.[26] Men zou zich hierbij echter kunnen afvragen of deze fascinatie te maken heeft met de veronderstelde droom – de grootse ambities waarmee deze bibliotheek was opgezet en de magistrale omvang van haar collectie – of juist met de ondergang van deze onderneming die geplunderd en in brand gestoken werd tot er van de circa een half miljoen boekrollen die hier bewaard werden vrijwel niets meer over was.[27] Want de andere kant van de droom kent een even lange traditie: de behoefte aan overzicht en dus aan selectie en begrenzing van informatie.

In het achttiende-eeuwse tijdschrift *Vaderlandse letteroefeningen* wordt de vernieling van de bibliotheek van Alexandrië herdacht als een zegen voor de mensheid: 'Om de waarheid te zeggen, wij hebben niet alleen genoeg oude boeken, maar wij bevinden ons overlaaden met oude en nieuwe, als wij in aanmerking neemen hoe weinig er gelezen wordt, en hoe onmoogelijk het is alles te leezen wat reeds geschreeven is.'[28] Overal in Europa leefde deze gedachte. We zagen dit idee al bij Betje Wolff, en zij was op haar beurt geïnspireerd door de Franse schrijver Louis-Sebastian Mercier, die eenzelfde beeld van een ideale bibliotheek had geschetst in zijn fantasie over het jaar 2440.[29] Betje Wolff had wel een originele oplossing voor de recycling van afgekeurde boeken, namelijk tot een soort biobrandstof, waarmee de mensheid nog eeuwen zou toekunnen.[30] Een andere Nederlandse schrijver, Arend Fokke Simonsz, schetste in 1792 de wereld in het 'toekomend jaar drie duizend' waarin lezers veel beter doordachte boeken voorgeschoteld zullen krijgen dan in de achttiende eeuw: 'elk [boek] is origineel, en [elke schrijver] legt zich op zijne eigene navorschingen toe'.[31] Journalist Pieter van Woensel reisde voor zijn cultuurkritiek niet in de tijd maar naar Constantinopel. Terwijl in de Nederlandse Republiek niet één openbare bibliotheek te vinden was – wat de auteur een schande vond –, telde hij er in Constantinopel wel dertien. 'Gelukkig driewerf gelukkige Turken', niet alleen vanwege hun onbeperkte toegang tot het boek, maar ook omdat zij hun boekproductie hebben weten te beperken tot slechts 2000 exemplaren in totaal.[32] Angst voor overproductie van boeken is in feite zo oud als de drukpers zelf.[33] Erasmus maakte er al melding van, overigens vooral ter promotie van zijn eigen compendium van adagia.[34]

Het devies 'minder is meer' werd sindsdien steeds vaker gehoord en is ook terug te vinden in diverse achttiende-eeuwse imaginaire reisverhalen.[35] Het 'minder' is daarbij soms gereduceerd tot slechts één boek. Robinson Crusoe spoelde aan met enkele boeken waaronder de Bijbel, het enige boek dat hij vervolgens intensief las en herlas en dat zijn referentiekader vormde tijdens zijn langdurige verblijf op een onbewoond eiland.[36] Altamont in een verhaal van Willem Emmery de Perponcher beschikte op zijn eiland over een zeer bescheiden handbibliotheek, maar dat betrof wel zijn eigen selectie van gedegen informatieve boeken met behulp waarvan hij een ideale samenleving uit de grond stampte.[37] De zeer populaire imaginaire reis van Claas Klim voert naar een ideale onderaardse samenleving, waar groepen onderzoekers – de zogenaamde 'boekerij-veegers' – zijn aangesteld om prulboeken uit de circulatie te halen.[38] Tegelijkertijd wordt ervoor gezorgd dat de productie van boeken ingedamd wordt. Pas na hun dertigste en nadat is vastgesteld dat ze hiertoe voldoende capaciteiten hebben, mogen de inwoners van dit koninkrijk boeken schrijven: 'Hierom komen er weinige, maar geleerde en zeer wel doorwrogte schriften in 't licht.'[39]

Dat is weer eens een ander geluid dan de blijmoedigheid waarmee aspirant-lezers van de e-reader hun enthousiasme voor dit nieuwe medium belijden: 'Zo kan ik op mijn vakantie wel honderd boeken meenemen!' Zelf heb ik de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar ontwikkelingen in egodocumenten van de zestiende tot de twintigste eeuw, in het bijzonder naar de motieven van mensen om een dagboek te beginnen of om herinneringen vast te leggen in een autobiografie. Ook tijdens dit onderzoek werd ik geconfronteerd met geheel andere behoeftes dan het grenzeloze weten en het onbeperkte lezen. Uit deze egodocumenten sprak een onbedwingbare passie om de dagelijkse chaos aan indrukken, opgedaan in leven en literatuur, te bedwingen door ze op een ordentelijke wijze vast te leggen op papier.[40]

Op die groeiende behoefte werd door uitgevers in de negentiende eeuw ingespeeld door de introductie van het voorgedrukte dagboek en het herinneringsalbum.[41] Mijn onderzoek naar dit nieuwe 'format' van het merendeels met blanco pagina's gevulde vrijwel lege boek bestrijkt de volle bandbreedte van het boekhistorisch onderzoek: van productie naar consumptie en weer terug. Ik kijk hierbij immers niet alleen naar de wijze waarop uitgevers het genre vormgaven en vervolgens in de markt hebben gezet maar ook naar de manier waarop de schrijvende lezers of lezende schrijvers hiervan hun dagelijkse aantekeningen door dit format lieten bepalen. Wat was er eerder, de behoefte aan deze tekstvorm of waren het de uitgevers, die een nieuwe manier zagen om geld te verdienen en hiervoor eigenhandig een markt hebben gecreëerd? Inzicht in dit proces is op zichzelf interessant, maar kan indirect ook van belang zijn om ons huidige denken over de vraag- en aanbodkwestie van de e-reader en de digitalisering van onze cultuur aan te scherpen.

Dat geldt natuurlijk voor veel meer vormen van boekhistorisch onderzoek: onderzoek naar de geschiedenis van het kopijrecht, de relatie tussen uitgevers en auteurs, of naar de ogenschijnlijk irrationele kanten van hun economisch handelen. Inclusief de eeuwenoude neiging van uitgevers om ook te investeren in verliesgevende titels – die nu soms tot de hoogtepunten van onze literatuur worden gerekend.[42] Uitgevers en boekhandelaren zijn echter, zo weten wij, nooit filantropen geweest. De ratio hierachter was enerzijds de noodzaak de markt te verkennen en anderzijds te investeren in een goede reputatie.[43] Die strategie zien we thans ook bij een miljardenbedrijf als Google. Dat dit bedrijf zich vermomt als filantroop past dus in een lange traditie. Er is wel een cruciaal verschil. Boekverkopers en uitgevers hebben er altijd economisch belang bij gehad dat mensen boeken lazen. Het verdienmodel van Google is erop gericht dat mensen klikken, onbewust in meer dan één opzicht.

Wat voor soort mensen gaat al dit geklik opleveren en wat betekent dit voor hun besef van individualiteit? De vooraanstaande Engelse hersenwetenschapper Susan Greenfield voorspelt dat dit een afnemend identiteitsbesef tot gevolg zal hebben. Een virtuele omgeving genereert een teveel aan dopamine, wat leidt tot verslavingsgedrag en het onderfunctioneren van juist dat deel van de hersenen waarmee we verbanden leggen en betekenis geven.[44]

Boekhistorici kunnen over de hedendaagse invloed van nieuwe media niet zo gemakkelijk uitspraken doen. Wel kan worden onderzocht welke invloed het oudere medium van het gedrukte papieren boek heeft gehad op leven, denken en voelen van mensen in het verleden. Dit onderzoek is nog zeer jong en bevindt zich aan de uiterste rand van het boekhistorische spectrum: de consumptie of eigenlijk de productie van betekenissen door lezers. Theorievorming hierover ontbreekt, behalve Rolf Engelsings these van de lezersrevolutie waarin wordt gesteld dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw zowel een sterke groei van het lezerspubliek zou hebben plaatsgevonden als een verandering in het leesgedrag. Lezers zouden zich niet langer tevreden hebben gesteld met het steeds weer herlezen van een klein corpus, vooral religieuze, teksten, maar een extensief leesgedrag zijn gaan vertonen: men las meer, gevarieerder en in zekere zin ook oppervlakkiger. De veronderstelde opkomst van de roman in deze periode zou hiervan een logisch gevolg zijn geweest.

In de negentiger jaren van de twintigste eeuw verschenen in Nederland een aantal studies waarin op basis van kwantitatief onderzoek werd geprobeerd deze these te toetsen. Op grond hiervan concludeerde men dat voor een revolutionaire groei van het lezerspubliek in de periode 1750-1850 geen empirische bewijzen te vinden zijn.[45] Eventuele veranderingen in het leesgedrag – het kwalitatieve onderdeel van deze hypothese – is moeilijker te onderzoeken. Hiervoor is men vooral aangewezen op schaarse bronnen: egodocumenten van auteurs die hierin loslippig zijn over hun leesvoorkeuren en leesgedrag, gebruikerssporen in boeken of de zogenaamde 'common-place' boeken met handgeschreven uitreksels van de gelezen literatuur. Hiernaar is relatief nog weinig onderzoek gedaan.

Dankzij de analyse van dergelijke bronnen beschikken we inmiddels wel over een zich uitbreidend pantheon van individuele historische lezers – variërend van de zestiende-eeuwse Italiaanse molenaar Menocchio met zijn weinig Bijbelse kaas- en wormenkosmos uit de befaamde studie van Carlo Ginzburg, de zeventiende-eeuwse Engelsman Samuel Pepys – waarover Roger Chartier zich ontfermde –, de achttiende-eeuwse Engelse Anna Larpent – protegé van John Brewer – tot de Franse achttiende-eeuwse koopman Jean Ranson, geanalyseerd door Robert Darnton.[46] De samenstellers van de onlangs verschenen

reader *The history of reading* vulden dit pantheon aan met nog enkele andere casestudies, drie Engelse lezers verspreid over drie eeuwen en één achttiende-eeuws Nederlands voorbeeld: het door mij geanalyseerde lectuurdieet en leesgedrag van Otto van Eck, dat hierna nog uitgebreider aan de orde zal komen.[47] Dit microhistorisch onderzoek bracht lezers aan het licht die weliswaar extensief lazen, maar daarmee te vroeg waren voor de theorie of intensief lezende personen die hiermee juist te laat kwamen. Het werd nog verwarrender toen deze lezers nieuwe genres, gekoppeld aan de moderne extensieve manier van lezen – zoals de roman – op een intensieve manier onder handen namen. Deze historische lezers ondermijnden ook de kwalitatieve omslag die wordt verondersteld in de theorie van de lezersrevolutie.

Volgens de redactie van *The history of reading* vormt dit microhistorische onderzoek in feite het hart van het onderzoek naar leescultuur. Maar omdat het alleen individuen betreft – die dan ook nog eens bij uitstek exceptionele lezers zouden zijn –, betwijfelt de redactie of deze lezers ons ooit de weg zullen wijzen naar een bredere overkoepelende visie.[48] Voor theorievorming hieromtrent verwijzen zij dan ook naar modellen waarin ruimte wordt gegeven aan de tegendraadsheid van lezers: 'Readers can actively resist the codes implicit in the text, for they are individuals with the potential for agency. Moreover, readers are inherently both selective, and as Michel de Certeau so memorably put it, "impertinent": they may or may not subscribe to the protocols of reading, the message of the author, the ideology of the state, or the expectations we might have of them.'[49] Ik wil dat 'de mythe van de vrije lezer' noemen.

Die mythe werd in 1968 tot in haar uiterste consequentie doorgevoerd door Roland Barthes in zijn essay *Le mort de l' auteur*. Michel de Certeau gaf deze lezer vijftien jaar later vleugels in zijn boek *L'invention du quotidien*. Hij stelt daarin dat de tekst die een lezer onder ogen krijgt door zijn interne logica de grenzen van het speelveld bepaalt, maar dat de lezer deze ruimte vervolgens ten volle benut om er zijn eigen betekenis in te leggen. Het lezen moet daarom niet worden gezien als een proces van passieve consumptie maar als een vorm van stille productie: 'the drift across the page, the metamorphosis of the text effected by the wandering eyes of the reader, the improvisations and expectations of meanings inferred from a few words, leaps over written space in an ephemeral dance'.[50] Leeshistorici zijn geïnspireerd door de geur van vrijheid die hieruit opstijgt waardoor ze over een andere dimensie in het werk van De Certeau heen lezen: de van buitenaf opgelegde grenzen waarbinnen de lezer vrij mag zijn.

Dat kunnen grenzen zijn die worden opgelegd door de auteur, door de context waarin men leest – het in stilte alleen lezen, het samen lezen, het voorlezen, lezen bij kaars-, gas- of elektrisch licht – of door de vorm waarin de inhouden zijn vervat. Volgens mediasocioloog Marshall McLuhan is de vorm

zelfs allesbepalend: Het medium is de boodschap.[51] Dit principe is door 'vrije' lezers en door niet-lezers, zoals reclamemakers en politici, vertaald tot: het maakt niet uit wat je beweert, maar alleen hoe je de boodschap presenteert. En dat was nu juist niet wat McLuhan wilde zeggen.

Een medium is in McLuhans visie elke extensie van de menselijke geest of van het menselijk lichaam, kortom, elke uitbreiding van onszelf. De automobiel is bijvoorbeeld een extensie van de voet en de computer is dat van het brein. Nieuwe media versnellen en verbreden de schaal van reeds bestaande menselijke functies, maar terwijl zij dat doen verzwakken zij de functies waarvan ze een uitbreiding zijn. Socrates zag dit al in toen hij zijn bezorgdheid uitte over het wegkwijnen van het memoriserend vermogen als gevolg van de schriftcultuur. De eerste generatie gebruikers heeft steevast de neiging de effecten van nieuwe media te onderschatten. Ze hebben geen oog voor hun potentie om een volkomen nieuwe omgeving te creëren die de oude cultuur binnenste buiten keert. Dat komt omdat nieuwe media aanvankelijk 'oude' inhouden presenteren. Televisie bijvoorbeeld vertoonde in haar begintijd met name uitzendingen van theaterstukken en concerten. Pas later veranderde het aanbod met genres die beter aansloten bij de mogelijkheden en beperkingen van dit nieuwe medium. Televisie, weten we inmiddels, was geen theatervoorstelling. En zo is ook het e-book geen boek. Deze en andere apparaten bevatten het oude medium boek maar dat is – zo voorspel ik – slechts tijdelijk. Door de vorm en mogelijkheden hiervan – telefoon, film, televisie, internet en e-mail – zijn deze leesapparaten een verlengstuk van het internet, en deze eigenschap zal uiteindelijk de huidige voornaamste 'inhoud', namelijk het boek, transformeren.

De narcotiserende werking die van nieuwe media uitgaat, wordt door McLuhan geïllustreerd door een gangbare misinterpretatie te corrigeren van de mythe van Narcissus. Narcissus verdronk omdat hij dacht dat de weerspiegeling van hemzelf in het water iemand anders was, niet omdat hij verliefd werd op zichzelf. De pointe van deze mythe, zo betoogt McLuhan, is dat mensen worden meegezogen door elke extensie van zichzelf in elk materiaal dat niet van henzelf is.[52] Narcissus – afgeleid van het Griekse woord Narcosis – was met andere woorden slachtoffer van de afstomping waarmee de confrontatie met nieuwe media gepaard gaat.

Een van die zinsbegoochelingen waarvoor we moeten oppassen, is mijns inziens de mythe van de 'vrije lezer' die zo graag wordt verteld door historici van leescultuur en voorstanders van de digitalisering. In het gezaghebbende *A history of reading* van Steven Roger Fischer vinden we hiervan een opmerkelijk staaltje. Het lezen zal nooit verdwijnen, zo betoogt Fischer, al was het alleen maar omdat het Latijnse alfabet in het nieuwe mediasysteem is ingebakken.[53] Sterker nog, dankzij de computer zal de geletterdheid van mensen overal ter

wereld alleen maar toenemen. Nieuwe lezers zullen nieuwe markten openleggen, een explosie van koopkracht en kooplust genereren en het bewustzijn vergroten: 'The entire world will be a richer place… literally.'[54] En ook over de toekomstige lezer hoeven we ons volgens hem geen zorgen te maken, want die laat zich niet manipuleren maar kiest zelf wat en hoe hij wil lezen: 'No text, not even the most fundamental religious, dictates to a reader. It is the reader who chooses to react, what to think. The wonder in reading is that the writer is never in control. It is the reader who plays God.'[55] Om dit wonder te illustreren, serveert ook Fischer de mythe van Narcissus, ditmaal wél verliefd op zijn eigen spiegelbeeld: 'In Greek mythology Narcissus was the beautiful youth who became enamoured of his reflection in a pool and pined away, eventually becoming the flower that still bears his name. Each book, each play, each poem we read is that pool. We find in it, and admire in it, only ourselves. As we change, the pool's image changes, and so we admire in the re-read text the rediscovered us.'[56] In de literatuur zien we in feite alleen onszelf, en daarom zal wat en hoe we lezen met ons mee veranderen, niet andersom. Hier toont de imaginaire vrije lezer zich inderdaad ten voeten uit.

Het is hoog tijd om te gaan afdalen, in de empirie. In wat volgt, zal ik de zogenaamde 'vrije lezer' tegen het licht houden van mijn eigen onderzoeksresultaten. Daarmee kan ik meteen illustreren welke mogelijkheden er zijn om historisch onderzoek naar leesbeleving het niveau van de casestudy te laten overstijgen.

De maakbare lezer

Ik begin wel bij de leeservaringen van één individu, de bij sommigen onder u welbekende Otto van Eck, een van de casestudies uit het recente overzichtswerk waaraan ik eerder refereerde. Het betreft een jongetje dat eind achttiende eeuw opgroeide in de kringen van de elite.[57] Zijn ouders waren geïnspireerd door de nieuwe verlichte pedagogiek, waarin kinderen niet langer werden gezien als van nature zondig maar als een *tabula rasa* – een ouder medium dat door de zeventiende-eeuwse John Locke werd gehanteerd als metafoor om zijn ideeën duidelijk te maken: kinderen zouden ter wereld komen als een onbeschreven wastablet. Hun karakter zou worden gevormd door hun omgeving en het was daarom van groot belang dat opvoeders hun kinderen met liefde en zorg omringden, om als het ware het wastablet van hun ziel te beschrijven met positieve gewaarwordingen. De achttiende-eeuwse filosoof Jean-Jacques Rousseau, een andere inspiratiebron voor Otto's ouders, adopteerde de essentie hiervan in zijn *Emile, ou de l'éducation*. Kinderen moesten niet langer worden gezien als in wezen slecht, want beladen met erfzonde, maar juist als per definitie goed, want direct ontsproten aan de natuur.[58] Daarom moest de oor-

spronkelijk natuur van het kind zo min mogelijk verstikt worden door cultuur en moest het lectuurdieet van kinderen met zorg worden samengesteld. Omdat goede kinderboeken ontbraken, pleitte hij ervoor jonge kinderen zo min mogelijk met boeken te confronteren. Alleen voor Daniel Defoe's *Robinson Crusoe*, dat al eerder langskwam, wilde Rousseau een uitzondering maken.[59] Men kan zich afvragen of het toevallig is dat het enige boek dat Rousseau voorschreef, handelt over iemand die aanspoelt op een onbewoond eiland met slechts één boek dat voor hem van belang is en wat schrijfgerei, waarmee hij een dagboek schrijft om greep te houden op de tijd en op zichzelf. Ook dat dagboekschrijven sluit aan bij Rousseaus uitgangspunt: opvoeders moesten eerst het individuele kind leren kennen alvorens met de opvoeding te kunnen beginnen.

Otto hield vanaf zijn tiende jaar tot zijn overlijden, toen hij zeventien jaar oud was, een dagboek bij. Dat deed hij niet op eigen initiatief maar met enige tegenzin, aangemoedigd door zijn ouders, die ook nog een aantal eisen stelden aan de inhoud. Hun speciale aandacht ging uit naar zijn belevingswereld en zijn reacties op zijn leesstof. Over het algemeen waren dat de nieuwe verlichte kinderboeken, speciaal toegesneden op de eigen belevingswereld van kinderen en steevast voorzien van een verantwoorde moraal: 'wie goed doet, goed ontmoet'. Analyse van Otto's dagboek heeft uitgewezen dat zijn ouders actief met hem meelazen en dat hun meeleven en meelezen zich niet beperkte tot Otto's kinderboeken maar zich ook uitstrekte tot het boek waaraan hijzelf dagelijks werkte: zijn dagboek, het wastablet van zijn ziel. Was hij ook een exceptionele lezer?

Nadat Rudolf Dekker en ik onze studie over Otto van Eck hadden voltooid, heb ik het onderzoek voortgezet met de analyse van andere kinderdagboeken rond 1800, bijgehouden door zowel echte kinderen als door papieren kinderen, de kinderen over wie Otto las in zijn verlichte kinderliteratuur. Deze fictieve kinderen bleken dezelfde of soortgelijke boeken te lezen als hijzelf en hielden bovendien net als hij een dagboek bij dat eveneens door hun ouders werd meegelezen. Ditzelfde patroon kwam naar voren uit mijn analyse van de dagboeken van echte kinderen. In Otto's dagboek werden de ouders zichtbaar dankzij een aantekening in een ander handschrift, luidend: 'onthoudt dit nu toch en komt het na, want het is beter niet zo dikwijls te beloven maar te doen'. In andere kinderdagboeken kwam ik soortgelijke interventies tegen of kon ik de functie van het dagboek achterhalen dankzij de herinneringen van de auteurs van kinderdagboeken op latere leeftijd.

Dat deze vorm van gecontroleerd dagboekschrijven zich niet beperkt heeft tot Nederlandse kinderen bleek uit mijn vergelijkend onderzoek van dagboeken van een aantal Engelse, Schotse en Amerikaanse kinderen uit dezelfde periode. Een goed voorbeeld van zo'n dagboek is dat van het zevenjarige Schotse

meisje Marjorie Fleming dat regelmatig van commentaar werd voorzien door haar oudere nichtje: 'Marjory must write no more journal till she writes better.'[60] In de dagboeken van de zusjes Elisabeth en Eugenia Wynn is de controlerende instantie hun gouverneur Monsieur Benincasa, die zich eerst anoniem meldt in de vorm van correcties van de teksten en later ook van een identiteit kon worden voorzien door een korte opmerking van Elisabeth tussen haakjes: 'Monsieur Benincasa looked over our journals and criticized them.'[61] Niet alleen de schrijfpraktijken van deze kinderen kwamen overeen met die van Otto, maar ook hun leespraktijken. Ze lazen grotendeels dezelfde boeken – de kinderboeken van Madame de Genlis, het kindertijdschrift *Vriend der kinderen*, fysicotheologische werken en bijvoorbeeld voor kinderen bewerkte versies van *Charles Grandisson*. Ze lazen het ook op dezelfde gezamenlijke manier, waarbij hun lezersreacties niet alleen werden bijgestuurd door hun fysiek aanwezige ouders of andere opvoeders, maar ook door de fictieve ouders in de door hen gelezen kinderboeken.

Zo begonnen de Engelse zusjes Wynn twee jaar voor Otto aan een dagboek, dat door hun gouverneur werd meegelezen, en waarin ze onder meer verslag doen van een emotionele gezamenlijke leessessie van *De vertellingen van het kasteel*, een kinderboek van Madame de Genlis waarover ook Otto schrijft. De zusjes hadden tijdens het lezen zo hard moeten huilen dat geen van hen nog bij machte was geweest om verder te lezen. Naar dat effect had de schrijfster zorgvuldig toegewerkt – 'Oh hemeltje! Riep Pulcherie! Wat moet er van dit ongelukkige meisje terecht komen!' – maar de reacties van de gezusters Wynn waren een beetje overdreven. Het was natuurlijk niet de bedoeling van deze veelschrijfster dat haar lezers overmand door emoties het lezen zouden staken. Deze emoties moesten, onmiddellijk nadat ze waren opgewekt, worden overwonnen. Het verstand moest triomferen over het gevoel. Jane Austen hoorde overigens eveneens tot de lezers van De Genlis, net als enkele van haar fictieve hoofdpersonen, om de cirkel rond te maken.[62] Gelukkig hield een van de gezusters Wynn het hoofd koel en toonde ze zich hiermee de ideale lezeres van De Genlis. Niet zonder trots schrijft ze in haar dagboek dat het hele gezelschap in tranen uitbarstte maar dat zijzelf uiteindelijk haar emoties de baas had kunnen blijven: 'Mesdames de Bombelles and de Regis, Mdm de B., Lou Bitche and Betsie all wept; there was but me that was firm.'[63]

Toen ik over de muren van Otto's tuintje keek – in zijn geval was dat een landgoed – ontvouwde zich een duizelingwekkend universum van dagboekschrijvende kinderen die samen met hun opvoeders lazen over andere dagboekschrijvende kinderen die samen met hun opvoeders lazen over weer andere kinderen die… Geen uitzonderlijke lezers en al evenmin lezers die doen wat zij willen maar daarentegen braaf lezende kinderen met hun al even braaf lezende ouders (van pedagogische adviesboeken en de kinderboeken die zij

samen met hun kinderen lazen). Als ze al de neiging hadden in hun boeken iets anders te lezen dan de auteurs voor ogen hadden gehad, dan was dat vooral vanwege de neiging de moraal uit hun literatuur (wie goed doet, goed ontmoet) te overdrijven. Zo toonde Otto zich naar aanleiding van het lezen in J.F. Martinets *Boek der natuur* verontwaardigd over het onrecht dat zonlicht op aarde eerlijk wordt verdeeld tussen goede en slechte mensen.[64]

Een ander voorbeeld van deze neiging tot overdrijven, is te vinden in het dagboek van de achtjarige Willem de Clercq uit 1803. Dit dagboek begint met een aantal door dit kind zelf verzonnen verhalen. Onder andere schreef hij een verhaal over twee kleine jongetjes die van hun vader toestemming kregen in de tuin te spelen, op voorwaarde dat zij niet het bos zouden ingaan. Het ene broertje deed braaf wat was gezegd. Het andere broertje overtrad deze regel en werd vervolgens door de beren opgegeten: 'De ander liep nog wat in den tuin en ontmoette den vader die hem naar zijn broeder vroeg. Toen zeide hij dat hij uit de tuin geloopen was. De vaader deed er onderzoek naar en vond hem dood liggen en de ander kreeg een mooi present voor zijn gehoorzaamheid.'[65]

Wie goed leest, dus zich niet fixeert op alleen de kwestie van extensief versus intensief lezen, vindt diezelfde gevoeligheid voor manipulatie terug bij de lezers uit de eerdervermelde internationale portrettengalerij van historische lezers. Darntons Jean Ranson is bijvoorbeeld zo'n lezer die meegaat met de auteur. Darnton wijst erop dat Ranson, anders dan men zou verwachten, intensief leest en daarmee de ideale lezer is van Rousseaus *Julie, ou la nouvelle Héloïse*. De auteur probeerde hierin immers, met nieuwe verteltechnieken, een optimale identificatie van lezers met de hoofdpersonen in dit boek te bewerkstelligen. Uit de lezersbrieven die Darnton analyseerde, blijkt dat zij zozeer werden meegetrokken in Rousseaus fictie, dat ze zich ook met de auteur hiervan zijn gaan identificeren.[66] Voor deze empathische manier van lezen werd, zo blijkt uit mijn onderzoek, al op jonge leeftijd de basis gelegd in de verlichte kinderliteratuur met behulp van tussenpersonen in en buiten de tekst – de fictieve lezers in deze boeken en de meelezende ouders in de realiteit.

De lezers van het nieuwe genre van de roman en de kinderliteratuur werden niet, zoals Fischer veronderstelt, verliefd op hun eigen spiegelbeeld maar werden tijdens het lezen meegesleept door de gevoelens en lotgevallen van anderen. Dat kan alleen door intensief te lezen – dus niet afgeleid door de prikkels waaraan het internet mensen blootstelt – en door het lezen van kaft tot kaft, niet door het googelen van flarden tekst. Bovendien was deze manier van empatisch lezen iets wat je moet leren, dat wisten de ouders van Otto van Eck en die van heel wat andere kinderen die opgroeiden rond 1800, Dankzij onder meer het werk van de socioloog Norbert Elias weten we dat het vermogen zich met vreemden te identificeren, met mensen buiten de eigen kleine gemeen-

schap, niet van alle tijden is maar een verworvenheid, een vorm van beschaving.[67]

Ook het idee waardoor deze ouders bezield waren – we zijn wat we lezen – is niet universeel, maar ontstond ergens rond 1800. Dit is naar voren gekomen uit mijn onderzoek naar de herinneringen van mensen vanaf de zestiende eeuw. De bestudering levert in eerste instantie hetzelfde soort verwarring op als het surfen op internet en dwingt ook tot dezelfde leesstrategie, van patroonherkenning. Een van die patronen wordt alleen zichtbaar wanneer egodocumenten worden bestudeerd over een lange periode. Dan pas valt op dat vroegmoderne autobiografen vergeleken met de generaties na 1800 bijzonder zwijgzaam zijn over de boeken uit hun jeugd. Een verklaring hiervoor als zou dit blijk geven van de geringe verspreiding van boeken in de vroegmoderne tijd voldoet niet. Anders dan hun voorgangers schrijven autobiografen na 1800 ook over het gebrek aan boeken toen ze klein waren. Als vroegmoderne autobiografen al herinneringen ophalen aan de boeken uit hun jeugd, betreft dat meestal één boek als voorafschaduwing van hun toekomstig beroep.[68] Na 1800 groeide het aantal boeken in de herinnering van mensen en kregen deze boeken bovendien een andere functie in de levensverhalen; ze fungeerden nu niet langer als vingerwijzing voor het latere bestaan van de auteurs maar als bouwstenen voor de ontwikkeling van hun eigen identiteit.

Negentiende- en twintigste-eeuwse autobiografen probeerden met behulp van de door hen gelezen boeken de ontwikkeling van hun identiteit te reconstrueren. De autobiografie van de in 1848 geboren predikant G.A. van der Brugghen wordt zelfs grotendeels in beslag genomen door indrukwekkende lijsten van boeken die hij per levensfase heeft gelezen, 'Niet om te zeggen: zie, wat heb ik al gelezen! Want ik houd niet veel van lezen, en ik lees zeer, zeer langzaam. En ik heb heel weinig gelezen.' Hij geeft de titels omdat ze hem hebben gevormd en hem tevens als geheugensteun dienen: 'Ik heb geen geheugen. Daarom: wilde ik iets bewaren, dan moest ik het optekenen.'[69] Vol zelfspot gaf hij dan ook deze titel aan zijn autobiografie: *Vijf maal dominee en nog altijd een sukkel*. Ook voormalig communistisch politicus Willem van Ravesteyn, geboren in 1876, geeft in het 'Zelfportret voor mijn zoon' leestips voor de lezers van zijn ziel. Hij adviseert zijn zoon *Jeunesse* van de Franse schrijver Charles Wagner ter hand te nemen, dat een nauwkeurig beeld zou geven van zijn eigen 'geestelijke inventaris op ongeveer twintigjarige leeftijd'.[70] Andere mensen fungeren in autobiografieën eveneens als levende boeken. Zo typeert vice-admiraal Olke Uhlenbeck, geboren in 1810, zijn vader als een door zijn boeken gevormde 'selfmade man' en 'Eutopist'. Als groothandelaar was hij gevestigd in Colombo op het eiland Ceylon – Skri Lanka –, waar hij zich een volkomen misplaatst beeld van de Europese samenleving had gevormd, onder meer door het lezen van de werken van Rousseau.[71] Het idee van mensen als

vleesgeworden boeken nam zelfs letterlijke vormen aan in de laatste decennia van de negentiende eeuw, met de opkomst van de massapers. In die jaren begonnen fictieve en echte autobiografieën te verschijnen onder titels als: *Bladzijden uit mijn levensboek*, met een kleine variatie *Bladen uit mijn levensboek* of nog soberder: *Uit mijn levensboek*. [72]

De dagboekschrijvers die intussen bleven voortgaan in de handschriftelijke traditie vertoonden in de loop van de negentiende eeuw meer en meer de neiging deze dagelijkse aantekeningen onder de vlag te laten varen van autobiografie, memoires, of 'levensboek'. Deze tendens om al dagboekschrijvend op het eindproduct – autobiografie – vooruit te lopen, zien we ook terug bij negentiende-eeuwse uitgevers van voorgedrukte dagboeken, die vaak zijn voorzien van de voor ons misleidende titel 'Herinneringen'. De vanzelfsprekendheid van deze keten: mens = ervaringen = dagboek = toekomstige herinneringen = autobiografie = boek (kort samengevat: mens is boek) hangt mijns inziens samen met een complex van factoren.[73] Allereerst houdt deze logica verband met de commercialisering van de autobiografie. Het door mensen zelf geschreven eigen leven dat als boek mag blijven voortbestaan, neemt in de negentiende eeuw immers een tastbare vorm aan. De tweede factor is de doorbraak naar een modern historisch besef in de jaren 1750-1850 – wat Reinhardt Koselleck de 'Sattelzeit' noemde –, het besef dat het verleden onherhaalbaar is, dat gepaard zou gaan met een grotere vergeetachtigheid. Deze breukervaring zou onder andere het gevolg zijn van de enorme versnelling in deze periode van politiek-sociale en economisch technische ontwikkelingen. Hierdoor ontstond een bewustzijn waarin het heden niet logisch voortvloeit uit het verleden en waarin de 'toekomst' – een nieuw woord in de Nederlandse taal – openligt.[74] Dat men dit vreemd geworden verleden niet wil vergeten, hangt mijns inziens samen met een derde factor: de overtuiging dat de mens maakbaar is, dat de eigen identiteit wordt gevormd door de boeken die men leest en de ervaringen die men opdoet. Dit complex aan factoren genereerde een drang om de dagelijkse indrukken vast te leggen, als geheugenpaleis. De boekbanden waarmee men zich omringde, hadden dezelfde functie. Dat verklaart ook waarom autobiografen nog jaren na dato in geuren en kleuren kunnen vertellen over de boeken in hun jeugd, met veel aandacht voor bijvoorbeeld formaat en illustraties. Met behulp hiervan en van een dagboek zette men zich dan aan het eind van het leven aan het schrijven van een 'levensboek'. Dit schrijfproces kon zich alleen in het hoofd van verzamelaars afspelen of wederom op papier: met een bandje eromheen, een kop, een staart en een clou.

Het boek als mens en de mens als boek is bezien tegen het licht van 5000 jaar geschiedenis van het schrift een tamelijk recent fenomeen. Het ligt inmiddels diep verankerd in ons bewustzijn en is niet zonder consequenties gebleven. Men zou zich kunnen afvragen hoe toekomstige generaties zichzelf zullen

bezien, als ze dan tenminste nog naar zichzelf kijken, en wat ze ontdaan van kaft en band nog aan identiteit over zullen hebben.

Maar zover is het nog niet. Deze 'boekmensen' uit een verder of recenter verleden zijn ons nog altijd zeer nabij. Zoals ook de dagboekkinderen met hun meelevende, meelezende en voorlezende ouders heel herkenbaar zijn. Dat zijn ze althans, als we ons niet blindstaren op de soms wat rigide uitvoering van het project: de maakbare mens. Het kan zijn dat ik te lang met mensen uit het verleden ben opgetrokken, want ik ben persoonlijk niet geschokt door de strikte leesbegeleiding die achttiende- en negentiende-eeuwse ouders hun kinderen gaven. Wat mij veel meer verbaast, zijn de reacties van hedendaagse lezers op het fenomeen van ouders die meelezen in het dagboek van hun kind. Men ervaart de semi-openbaarheid van wat wij thans als privé-domein zien, als een ontoelaatbare schending van de privacy van kinderen.

Doe geen kwaad

Dat doen we tegenwoordig wel anders. Wij geven onze kinderen de ruimte zich geheel onbespied door hun ouders te verliezen in computerspelletjes, wild om zich heen schietend vanuit een tank in Afghanistan bijvoorbeeld, beelden waarin alles tot in detail levensecht is gemaakt behalve de holle poppetjes – precies het omgekeerde dus van wat zich afspeelde in de verlichte kinderliteratuur waarin de karakters juist wel zijn uitgewerkt. Wij geven hun de vrijheid zich bloot te geven op Facebook, Hyves, twitter en msn of hun hele hebben en houden toe te vertrouwen aan Google: consumptiepatroon, keuzes, interesses, bevliegingen, afspraakjes, correspondentie. De impertinentie van Otto's ouders en de anderen bestond eruit alles te willen weten wat in de hoofden van hun kinderen omging om ze een opvoeding te geven die zou aansluiten bij hun karakter.

Google is geen ouder, zelfs geen grote broer. Dit bedrijf wordt geleid door technici, bezield door wat voor Borges een nachtmerrie was, maar wat voor hen een gelukzalige droom is om alle informatie ter wereld te verzamelen, álles. In 2005 meende een woordvoerder van dit bedrijf hiervoor nog circa driehonderd jaar nodig te hebben, ergens rond het jaar 2305; we beginnen dan Betje Wolffs 2440 te naderen.[75] We hebben hier echter niet te maken met een utopie maar met de uitkomst van een kille wiskundige berekening. De prognose uit 2005 wordt thans naar beneden bijgesteld omdat iedereen inmiddels door hetzelfde ideaal lijkt te zijn bevangen of een meer pragmatische houding heeft: 'If you can't beat them, join them.' En zo worden ook de fenomenale, eeuwenoude en duur betaalde collecties uit universiteitsbibliotheken overal ter wereld gratis ter hand gesteld aan dit bedrijf om te worden gedigitaliseerd en wetenschappers opgeroepen hun werk Open Access beschikbaar te stellen –

'Open Access is the only way forward'[76] – in een digitaal centraal depot dat vaart onder de veelbetekenende naam Narcis.[77]

Google doet geen kwaad, zoals het van het begin af aan zijn gebruikers heeft verzekerd – 'Don't Be Evil' – maar wil alleen in onze hoofden kijken om ons op maat reclame te kunnen bieden: de 'links' die rechts in het beeld verschijnen als wij onze zoektermen invullen, bescheiden vormgegeven en goed voor een miljardenomzet.[78] Hoe meer zielen op het internet en hoe langer ze hier verblijven, hoe meer vreugd voor deze exploitanten. Hieruit vloeit voort dat hoe meer informatie op internet te vinden is en hoe opener de toegang, hoe beter het is. De vraag is alleen voor wie, voor hoelang en tegen welke prijs?[79]

Dankwoord

1953 was een bijzonder jaar. In dat jaar verscheen de eerste druk van Bradbury's roman *Fahrenheit 451*, de scène waarmee ik mijn verhaal begon. Het was ook het jaar van de oprichting van de dr. P.A. Tiele-stichting wat resulteerde in de benoeming van Herman de la Fontaine Verwey als bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van uitgeverij en boekhandel aan de Universiteit van Amsterdam. Zeer geachte leden van het bestuur van de dr. P.A. Tielestichting. Ik ben u bijzonder dankbaar voor de mogelijkheid die u mij biedt de leerstoel te bekleden van deze en andere illustere voorgangers, bevlogen boekhistorici zoals Bert van Selm die erin slaagde vele studenten te inspireren en hen ervan te doordringen hoe wezenlijk de rol is geweest die het boek heeft gespeeld in onze cultuurgeschiedenis. Boeken zijn, zo stelde hij, 'voor veel mensen letterlijk van levensbelang geweest'.[80] De Amsterdamse neerlandicus en boekhistoricus W.G. Hellinga was hem hierin voorgegaan: 'Een cultuur die het boek veracht, verliest haar geheugen, haar duur, en dus haar reden van bestaan', zo benadrukte hij in 1962.[81] Deze woorden zou ik in steen willen beitelen en ophangen in alle Nederlandse bibliotheken waar de mogelijkheid nog bestaat fysieke boeken te lenen, te raadplegen, te lezen en dat te doen in de stille, geconcentreerde atmosfeer die altijd zo eigen is geweest aan de bibliotheek – tempels van concentratie en bezinning. De behoefte om dit te willen bewaren, komt niet voort uit nostalgie, hoewel dat eveneens een waardevol element is van onze cultuur, maar geeft mijns inziens blijk van gezond verstand.

In het voorafgaande heb ik geprobeerd mijn visie hierop uiteen te zetten – binnen en buiten de bandbreedte van boekgeschiedenis. Boekhistorici zijn van nature bescheiden wetenschappers, waardoor ze de neiging hebben erover te twijfelen of hun discipline niet eigenlijk een hulpwetenschap is. Het lijkt me daarom goed om nu eens brutaal het tegenovergestelde te beweren. Boekgeschiedenis, mits zij de vensters naar andere disciplines wijd openzet, is in feite het middelpunt van cultuurgeschiedenis.[82] Zoals ook de uitgeverij, de boek-

handel, de bibliotheek, de auteurs, redacteuren, vormgevers en illustratoren voor onze cultuur van vitaal belang zijn, dat wordt weleens vergeten. Op al deze beroepsgroepen en instituties moeten we zuinig zijn. De thema's waarvoor mij in de toekomst, hoop ik, de tijd is gegeven om er verder onderzoek naar te doen en studenten hierin mee te voeren, zijn al kort aan de orde geweest: de geschiedenis van het ordenen van ervaringen, het (dag)boek als metafoor in toekomst- en andere romans, alsmede in kinderliteratuur en egodocumenten, de commercialisering van de autobiografie en de geschiedenis van lezen en schrijven op basis van egodocumenten en adviesboeken.

Het verheugt mij zeer dit te kunnen doen binnen de capaciteitsgroep Boek- en handschriftkunde aan de Universiteit van Amsterdam, een klein en tegelijkertijd breed georiënteerd team, dat niet de hele bandbreedte van boekgeschiedenis kan omspannen maar toch wel een aanzienlijk deel daarvan: Jos Biemans, Paul Dijstelberge, Jaap Boter, Matthieu Lommen, Saskia de Bodt en Arnold Lubbers met Lisa Kuitert als de spil. Ik verheug me op een nog nauwere samenwerking met jullie de komende jaren en ik kijk uit naar de colleges die ik vanuit deze capaciteitsgroep mag verzorgen voor studenten met een passie voor onderzoek, die willen gaan tot de bronnen en voor wie God zich verschuilt in het detail.

Dank ook aan het College van Bestuur en de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam voor het in mij gestelde vertrouwen en de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam, in het bijzonder mijn decaan Dick Douwes, die mij de ruimte heeft gegeven mijn ambt bij deze zusterfaculteit te aanvaarden. Als ik iedereen, de mensen, de boeken en de boekmensen, zou moeten bedanken die mij in mijn verleden hebben geïnspireerd en dat nog steeds doen, zou ik nog een hele tijd bezig zijn. Dat wil ik u niet aandoen. Ik wil vandaag een paar uitzonderingen maken.

Allereerst voor Rudolf Dekker die door zijn publicaties en inventarisatieprojecten egodocumenten op de wetenschappelijke kaart heeft gezet, zowel in Nederland als internationaal, en die heel wat generaties studenten heeft bezield en geleerd om dit weerbarstige genre te exploreren. André Hanou mag ik hier evenmin passeren, de man van de eigenzinnige achttiende en negentiende eeuw. Hij was en is voor mij een bron van inspiratie en kon hier helaas vandaag niet zijn.

Tot slot wil ik Marco en Boris bedanken voor hun enorme steun en geduld, vooral in de periodes wanneer ik me in mijn studeerkamer verschans. Dankbaar ben ik ook mijn ouders hier te mogen toespreken, met wie ik kan lezen en schrijven – zij hebben mij dat geleerd.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Bradbury, 1991 (oorspr. 1953), p. 8. Zie ook: Smolla, 2009; Seed, 1994. Het boek werd onder dezelfde titel in 1966 verfilmd door François Truffaut.
2. [Betje Wolff], *Holland in het jaar 2440*, 1777.
3. Idem, p. 37.
4. Ibidem.
5. Toen startte de maandelijkse *Lijst van nieuw uitgekomen boeken*, voorloper van het huidige *Boekblad*. Hierover J.J. Kloek, 1993, p. 388-395.
6. Schneiders, 1990; Over eerdere aanzetten hiertoe: Van Goinga, 2000.
7. Borges, 1998, p. 163-164.
8. Idem, p. 164.
9. Albert Benschop, 'De droom van een universele bibliotheek', www.sociosite.org/libraries.php, datum raadpleging 28 november 2010.
10. Noam Cohen, 'Borges and the foreseeable future', *New York Times*, 6 januari 2008, www.nytimes.com/2008/01/06/books/06cohenintro.html.
11. Edwin Mijnsbergen, 'Wikipedia blijft gemoederen bezig houden', 18 januari 2008, www.edwinmijnsbergen.nl/2008/01/wikipedia-blijft-gemoederen-bezig.html.
12. Steiner, 1990 en Birkerts, 1994.
13. Voor recente publicaties moet nog weleens worden uitgeweken naar een boekhandel maar dat geldt met name voor de publicaties van de apologeten van de digitale cultuur – auteurs als Jeff Gomez met zijn *Print is dead* of Gary Hall met het relatief kostbare *Digitize this book (…) or why we need open access now!* – die voor de publicatie van hun eigen geschriften een excentrieke voorkeur aan de dag blijken te leggen voor drukwerk in hardcover. Uit laatstgenoemde boek is op internet bijvoorbeeld alleen het hoofdstuk te raadplegen 'Why all academic research and scholarship should be made available in online Open-Access archives – now!'
14. De uitvinding van de boekdrukkunst wordt de laatste jaren ook beschouwd vanuit het perspectief van de huidige mediarevolutie. Zie hiervoor: Barbier, 2006.
15. Bijvoorbeeld in Jason Epstein, 'Publishing: The revolutionary future', *New York Review of Books*, 11 maart 2010, p. 4-6, p. 6. Deze zelfverdediging hanteert ook Striphas, 2009.
16. Frank van Vree, 'Culturele grammatica', *De Groene Amsterdammer*, dd. 19 augustus 2010.
17. Van der Weel, 2007, p. 6-33, aldaar p. 7. Hij verwijst hiervoor naar Steiner, 2001.
18. Vgl. het evenwichtsspel van Darnton, 2009 en Grafton, 2008.
19. Carr, 2010.
20. Vgl. Penloup, 2007, p. 191-206. Dat adolescenten vaker een dagboek bijhouden dan volwassenen kan volgens haar onder meer worden verklaard vanuit een behoefte door de handeling van het schrijven een ordening aan te brengen in hun wereld en op die manier greep te krijgen op hun leven. De studenten die Penloup interviewde, besteedden eveneens veel tijd aan het noteren van lijstjes en het overschrijven van liedjes, verhalen of zelfs hele boeken.
21. Carr, 2010, p. 141 en 142.
22. Borges, 2003, p. 165.

23. Idem, p. 162.
24. Idem, p. 165.
25. Idem, p. 165.
26. McNeely en Wolverton, 2008, p. 3-35.
27. De Amerikaanse internetondernemer Brewster Kahle verwees bijvoorbeeld naar de bibliotheek van Alexandrië als een lichtend voorbeeld, tijdens zijn campagne in 2002 voor het digitaliseren van het complete boekbezit van de Library of Congres (Stross, 2009, p. 133).
28. 'Over het kwaad van de menigte der boeken, en der groote boekverzamelingen', *Algemeene vaderlandsche letteroefeningen*, II, 1785, p.39. Het betreft een Nederlandse bewerking van een tekst van Horace Walpole.
29. Mercier, 1770. Over Nederlandse utopieën: Dekker, 2003 en Dekker, 2008, p. 299-309.
30. [Wolff], 1777, p. 38.
31. Simonsz., 1792, p. 68.
32. Van Woensel, 1792-1795, I, p. 31.
33. Sawday, 2000, p. 29-45.
34. Mann Philips, 1980, p. 11 (uit *Adagorium Chiliades*, Venetië, 1508).
35. Over imaginaire reizen: Hanou, 2003, p. 73-95; Buijnsters, 1969.
36. Defoe, 2003 (oorspr. 1719). Robinson Crusoe heeft onder meer de beschikking over drie Hollandse kazen (p. 41), 'three very good Bibles' (p. 52), 'some Portugueze books also, and among them two or three Popish prayer-books, and several other books' (p. 53). De Nederlandse vertaling beleefde in 2008 haar 90e druk onder de titel *Leven en vreemde verbazingwekkende avonturen van Robinson Crusoe*.
37. [De Perponcher], 1775, p. 11, 81-82, 161.
38. Deze boeken worden in het riool geworpen. Holberg, 1995, p. 88 (oorspr. 1741).
39. Idem, p. 85.
40. Ik deed dat binnen het door mij geleide NWO-project 'Controlling time and shaping the Self. Education, introspection and the practices of writing (1750-1914)'. De opzet van dit Vernieuwingsimpulsproject (Oude Stijl) dateert van 2001 en is onder deze titel te vinden op www.egodocument.net. Voor een synthetiserend overzicht van de resultaten van dit project: Baggerman, Leiden (ter perse).
41. Hierover: Baggerman, 'Everything about myself' (ter perse). Het standaardwerk over de productie en consumptie van almanakken in de zeventiende eeuw in Nederland is nog altijd: Salman, 1999.
42. Het meest recente standaardwerk over de geschiedenis van het kopijrecht in Nederland: Schriks, 2004. Naar broodschrijverij in Nederland in de periode 1700-1900 is nog heel wat onderzoek te verrichten. Hierover: Baggerman, 1993, 2001, 2006, 2007 ('A consequential ill'); Jongenelen, 2001, 2007; Kuitert, 1994, 2002, 2007. Zie over de positie van auteurs ook: Kuitert, Dauven, Koopmans (red.), 2007.
43. Een goed voorbeeld hiervan is de door de achttiende-eeuwse uitgever Pieter Blussé gepubliceerde serie *Volledige beschrijving van alle ambagten, grafieken en trafieken*. Over de perikelen rond deze prestigieuze reeks: Baggerman, 2001, p. 197-238.
44. Greenfield, 2008.
45. Zie hiervoor onder meer: Kloek en Mijnhardt 1993; Kloek, 1999; Brouwer, 1995; De Kruif, 1999; Van Goinga, 1999. Vgl. Schön, 1987.

46. Ginzburg, 1989; Chartier, 1989; Brewer, 1992; Darnton, 1986. Zie ook Blaak, 2004. Dit is tot nu toe het enige proefschrift dat is verschenen over leesgedrag en leeservaringen op basis van egodocumenten. Jeroen Blaak onderzocht hiervoor een aantal Nederlandse dagboeken uit de vroegmoderne tijd (Blaak, 2004). Zie ook Exalto en Van Lieburg, 2009 over lees- en vertelcultuur in orthodox-protestantse kringen.
47. Shafquat, Crone, Halsey, 2011, p. 323-375. In deze sectie vier casestudies: Anthony Grafton en Lisa Jardine over het leesgedrag van de zestiende-eeuwse Engelse auteur Gabriel Harvey, Arianne Baggerman over het achttiende-eeuwse Nederlandse jongetje Otto van Eck, Stephen Colclough over de vroeg achttiende-eeuwse Engelse douanebeambte John Dawson en James A. Secord over de negentiende-eeuwse Engelse jongeman Thomas Archer Hirst of Hallifax, zoon van een wolfabrikant.
48. Idem, p. 323: 'The individual case study is at the hearth of the history of reading, and is a distinctive feature of our discipline. Simon Eliot observes that "any reading recorded in a historically recoverable way, is almost by definition, an exceptional recording of an uncharacteristic event by an untypical person".'
49. Idem, p. 3.
50. De Certeau, 1984, p. XII-XIII.
51. McLuhan, 2002 (oorspr. 1964).
52. Idem, p. 65-71.
53. Fischer, 2003, p. 341.
54. Fischer, p. 342. Vgl. het eveneens zeer optimistische toekomstbeeld van Towheed, Crone en Halsey (red.), 2011, p. 6-8.
55. Idem, p. 344.
56. Ibidem.
57. Over Otto van Eck en zijn wereld: Baggerman en Dekker, 2009.
58. Over opvoedingsexperimenten geïnspireerd door de ideeën van Rousseau: Douthwaite, 2002. Over egodocumenten van kinderen in de vroegmoderne tijd: Dekker, 1995.
59. Baggerman, 2004, p. 17-37, aldaar p. 18-20. Zie ook Defoe, 2003, p. 53: 'I found pen, ink and paper, and I husbanded them to the utmost; and I shall shew that while my ink lasted, I kept things very exact, but after that was gone, I could not, for I could not make any ink by any means that I could devise.'
60. Maclean (red.), 1999, p. 37.
61. Fremantle, I, p. 24.
62. Austen, 1884, dd. 7-1-1807, 8-11-1800, 13-3-1815. Emma in Austen's *Emma* las De Genlis' *Adelaide and Theodore* (hoofdstuk 53).
63. Fremantle, I, 1935, p. 86.
64. Baggerman, 2008, p. 143-163, aldaar p. 158.
65. Willem de Clercq, Dagboek 1803, Bibliotheek Universiteit Amsterdam, Reveilarchief, F1. Met dank aan Ellen Grabowsky.
66. Darnton, 1986.
67. Elias, 1984 (oorspr. 1939).
68. Een voorbeeld hiervan treft men aan in de autobiografie van de Remonstrants predikant Passchier de Fyne (De Fyne, 1721, p. 3-5).
69. Van der Brugghen, 1906, p. 6 en 7.

70. Gemeentearchief Rotterdam, collectie handschriften, I, nr. 928.
71. Nationaal Archief II, Familiearchief Uhlenbeck (1744-1978), inv.nr. 20.
72. Voorbeelden hiervan: *Bladen uit het levensboek eener Israelietische*, bewerkt door C.F. Verschoor, 's-Gravenhage, 1915; Simon Hendrik Buytendijk, *Bladen uit mijn levensboek* Nijkerk, [1905]; Abraham Meijer, *Ik zal gedenken. Bladen uit het levensboek*, Amsterdam, 1876; Christiaan Antoon Oudemans, *Losse bladen uit het leven van den generaal Oudemans*, [Amsterdam], [ca. 1880]; Jan-Hendrik Schimmel, *Jan-Willem's levensboek*, losse bladen, verzameld door H.J. Schimmel, Schiedam, 1896; Carel Vosmaer, 'Bladen uit een levensboek' in: *Eenige schetsen*, Amsterdam, 1860; J.H.F. van der Wall, 'Bladen uit mijn levensboek', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 4-12-1926 – 29-4-1927; Johannes Jacobus van Oosterzee, *Uit mijn levensboek voor mijne vrienden*, Utrecht, 1882.
73. Dat is iets anders dan de intellectueel als een vat vol geleerdheid, een beeld dat ouder is. Een afbeelding van zo'n zeventiende-eeuwse 'boekmens' vindt men onder meer in Manguel, 1996, p. 429.
74. Koselleck, 1979, p. 366. Zie voor de resultaten van het onderzoek naar veranderingen in het historisch besef van achttiende en negentiende-eeuwse Nederlandse auteurs van egodocumenten: Baggerman, 2007; 2009; 2010; 2011 (ter perse). Jeroen Blaak heeft hiervoor als postdoc vooronderzoek verricht.
75. Stross, 2009, p. 269.
76. Het recente 'mission-statement' van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
77. Afkorting van het National Academic Research and Collaborations Information System, ontwikkeld door de KNAW (Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen). Het is de vraag wie hier uit hun trance moeten ontwaken: wetenschappelijke auteurs die terughoudend zijn met het *open access* beschikbaar stellen van hun publicaties of beleidsmakers binnen de universitaire wereld. Een kind kan begrijpen dat alleen de zon voor niets opgaat (Otto van Eck indachtig: voor goede en slechte mensen). Omdat de traditionele wetenschappelijke uitgeverij buitenspel wordt gezet of zich aanpast door een ander verdienmodel te hanteren, moeten wetenschappers of hun werkgevers dit open model voortaan zelf financieren; niet de consument maar de producent betaalt.
78. 'Don't Be Evil' is een belangrijk onderdeel van het bedrijfsimago van Google, afgeleid van het zesde punt uit de 'Tien waarheden volgens Google': 'Je kunt geld verdienen zonder slecht te zijn'. Zie hiervoor: www.google.com/corporate/tenthings.html, geraadpleegd 29 november 2010.
79. Voor het langdurig opslaan van digitale bestanden ontbreekt nog steeds de techniek. De levensduur van gegevens die met behulp van een cd-brander zijn opgeslagen, is bijvoorbeeld volgens elektronische experts waarschijnlijk niet langer dan vijf jaar. Hierover: Manguel, 2006, p. 78. Voor een kritische beschouwing over de consequenties van Web 2.0 voor de positie van auteurs: Keen, 2008.
80. Van Selm, 1992, p. 9.
81. Hellinga, 1962, p. 59.
82. Een recent geslaagd voorbeeld van zo'n brede cultuurhistorische aanpak: Koolhaas-Grosveld, 2010.

Literatuur

Austen, Jane, *Letters of Jane Austen.* Edited with an introduction and critical remarks by Edward, Lord Brabourne. Londen, 1884

Baggerman, Arianne, 'Lost time. Memory and time-management in Dutch 19th century egodocuments', in: A. Baggerman, R. Dekker, M. Mascuch (red.), *Controlling time and shaping the Self. The rise of autobiographical writing since the 17th century.* Leiden (ter perse)

—, 'Everything about myself and so on. Almanacs, agenda's and diaries in the long 19th Century in the Netherlands', in: Alfred Messerli (red.), *Numerals – text – pictures in the popular almanac. On the intermediality and polyfunctionality of one form of popular reading material* (ter perse)

—, 'Travellers in time. Nineteenth-century autobiographers and their fight against forgetting', in: Jean Bardet, Elisabeth Arnoul en François Ruggiu (red.), *Les écrits du for privé en Europe du Moyen Age à l'époque contemporaine. Enquêtes, analyses, publications*. Bordeaux, 2010, p. 65-81

—, '"Zo een vrijheid begeer ik nimmer meer te beleven." Het witwassen van het verleden in Nederlandse egodocumenten (1800-1850)', *De negentiende eeuw* 33 (2009), nr. 2, p. 73-95

—, 'The moral of the story. Children's reading and the Catechism of nature around 1800', in: Benjamin Schmidt en Pamela H. Smith (red.), *Making knowledge in early modern Europe. Practices, objects, and texts, 1400-1800*. Chicago, 2008, p. 143-163

—, 'Tijd en identiteit. De opkomst van de autobiografie in de lange negentiende eeuw', in: Ernst Bohlmeijer, Lausanne Mies en Gerben Westerhof (red.), *De betekenis van levensverhalen. Theoretische beschouwingen en toepassingen in onderzoek en praktijk*. Houten, 2007, p. 159-171

—, '"A consequential ill that freedom draws." Intellectual property and authorial visibility in the case of Jacob Voegen van Engelen versus his publishers', *Quaerendo* 37 (2007), afl. 3, p. 187-212

—, '"Alles kan gebeuren." Het verborgen tweede leven van de achttiende-eeuwse broodschrijver Jacob Eduard de Witte', in: Frank van Lamoen, Cis van Heertum en Ton Jongenelen (red.), *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou*. Nijmegen, 2006, p. 167-201

—, 'Het einde van de autobiografie', in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht. Necrologie en biografie*. Amsterdam, 2005, p. 89-103

—, 'Het kinderdagboek als spiegelbeeldig universum. Verlichte pedagogiek en de opkomst van kinderdagboeken rond 1800', in: A. Baggerman en R. Dekker (red.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen*. Amsterdam, 2004, p. 40-66

—, 'Keuzecompetentie in tijden van schaarste en overvloed. Het debat rond jeugdliteratuur voor en na Hiëronymus van Alphen (1760-1840)', in: G.J. Johannes, J. de Kruif en J. Salman (red.), *Een groot verleden voor de boeg. Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek*. Leiden, 2004, p. 17-37

—, *Een lot uit de loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw*. 2e dr. Den Haag, 2001 (In een engelse vertaling te verschijnen bij uitgeverij Brill in 2011 in de reeks *Library of the written word*)

—, 'Stank voor dank. Broodschrijvers in dienst van de Dordtse uitgeversfirma A. Blussé en zoon', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (2001), p. 57-67
—, 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 57-88
—, 'Otto van Eck en de anderen. Sporen van jonge lezers in schriftelijke bronnen', in: B. Dongelmans, N. van Rotterdam, J. Salman e.a. (red.), *Tot volle waschdom. Nieuwe hoofdstukken voor de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Zutphen, 2000, p. 211-225
—, *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries*. Amsterdam/Atlanta, 1993
Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck. Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse revolutie*. 2e dr. Amsterdam, 2009 (vert. als *Child of the Enlightenment. Revolutionary Europe reflected in a boyhood diary*. Leiden, 2009)
Barbier, Frédéric, *L' Europe de Gutenberg. Le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe-XVIe siècle)*. Parijs, 2006
Birkerts, Sven, *The Gutenberg elegies. The fate of reading in an electronic age*. New York, 2006, 1e dr. 1994
Blaak, Jeroen, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum, 2004
Borges, Jorge Luis, 'De Bibliotheek van Babel', *De Aleph en andere verhalen*. Amsterdam, 2003 (vert. van *Ficciones (1935-1944)*, 1944)
Bradbury, Ray, *Fahrenheit 451*. New York, 1991, 1e dr. 1953
Brewer, John, 'Cultural consumption in eighteenth-century England: The view of the reader', in: R. Vierhaus e.a. (red.), *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne?* Göttingen, 1992, p. 366-391
Brouwer, Han, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849*. Leiden, 1995
Buijnsters, P.J., *Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw*. Groningen, 1969
Burke, Peter, *The case for books. Past, present, and future*. New York, 2009
Carr, Nicholas, *The shallows. What the internet is doing to our brains*. New York/Londen, 2010
Certeau, Michel de, *The practice of everyday life*. Berkeley/Los Angeles, 1984
Chartier, Roger, 'De praktijk van het geschreven woord', in: R. Chartier (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, III, 5 dln. Amsterdam, 1989 (oorspr. *Histoire de la vie privée*, 5 dln., 1985-1987)
Chartier, Roger, *The order of books*. Stanford (Cal.), 1994
Darnton, Robert, 'Lezers reageren op Rousseau: de vorming van het romantisch gevoel', in: Idem, *De grote kattenslachting en andere episoden uit de culturele geschiedenis van Frankrijk*. Amsterdam, 1986 (oorspr. *The great cat massacre and other episodes in French cultural history*, 1984)
Defoe, Daniel, *Robinson Crusoe*, John Richetti (red.). Londen, 2003, 1e dr., deze ed. 2001 (oorspr. *The life and strange surprizing adventures of Robinson Crusoe*, 1719)

Dekker, Rudolf, *'Uit de schaduw in 't grote licht'. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam, 1995
Dekker, Rudolf, 'Amerika als de hemel op aarde: De opkomst van de utopie in Nederland', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 26 (2003), p. 134-142
Dekker, Rudolf, *Meer verleden dan toekomst. Geschiedenis van verdwijnend Nederland*. Amsterdam, 2008
Douthwaite, Julia V., *The wild girl, natural man and the monster. Dangerous experiments in the age of Enlightenment*. Chicago/Londen, 2002
Elias, Norbert, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. 2 dln., Utrecht/Antwerpen, 4e dr. 1984 (oorspr. *Ueber den Prozess der Zivilisation*, 1939)
Engelsing, Rolf, *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800*. Stuttgart, 1974
Exalto, John en Fred van Lieburg (red.), *Spoken op het kerkhof. Verkenningen van protestantse vertelcultuur*. Zoetermeer, 2009
Fischer, Steven Roger, *A history of reading*. Londen, 2005, 1e dr. 2003
Flint, Kate, *The woman reader 1837-1914*. Oxford, 1993
Fokke Simonsz., A., *Het toekomend jaar drie duizend. Eene mijmering*. Amsterdam, 1792
Fremantle, Ann (red.), *The Wynn diaries*. 2 dln. Oxford, 1982
Fyne, Passchier de, *Eenige tractaetjes*. Amsterdam, 1721
Genlis, Caroline Stéphanie Félicité de, *Avondtijdkortingen van het kasteel of zedelijke verhalen ten dienste van de jeugd*. 4 dln. Den Haag, 1786-87 (oorspr. *Les veillées du château*, 1784)
Ginzburg, Carlo, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar*. Amsterdam, 1989 (oorspr. *Il formaggio e i vermi*, 1976)
Goinga, Hannie van, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam, 1999
Goinga, Hannie van, 'De bibliotheekwereld omstreeks 1800 en de negentiende-eeuwse aanzetten voor een openbaar bibliotheekwezen', *De negentiende eeuw* 24 (2000), afl. 3-4 (dec.) p. 170-177
Gomez, Jeff, *Print is dead. Books in our digital age*. Londen/New York, 2008
Greenfield, Susan, *I.D. The quest for identity in the 21th century*. Z.pl., 2008
Grafton, Anthony, *Codex in crisis*. 2e dr. New York, 2008.
Hall, Gary, *Digitize this book. The politics of new media or why we need open access now!* Minneapolis, 2008
Hanou, André, *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen, 2003
Hellinga, W.Gs., *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*. Amsterdam, 1962
Holberg, Ludvig, *De onderaardse reis van Claas Klim* (1741). André Hanou red. en vert. uit het Latijn. Leiden, 1995 (oorspr. *Onderaardsche reis van Claas Klim, behelzende eene nieuwe beschryving van den aardkloot met de historie der vyfde tot nog toe onbekende monarchie*. 's-Gravenhage, 1741)
Jongenelen, Ton, ''De volmaakte Hollandse broodschrijver: Jan Willem Claus van Laar', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (2001), afl. 2, p. 104-117

Jongenelen, Ton, 'Without fame: the anonymous writers of the eighteenth century', *Quærendo* 37 (2007), afl. 3, p. 178-186

Keen, Andrew, *The cult of the amateur. How blogs, MySpace, YouTube and the rest of today's user-generated media are killing our culture and economy*. Londen/Boston, 2008

Keen, Suzanne, *Empathy and the novel*. Oxford, 2007

Kloek, J.J., '1 januari 1790: A.B. Saakes start de "Lijst van nieuw uitgekomen boeken" – De modernisering van het boekbedrijf' in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur een geschiedenis*. Groningen, 1993, p. 388-395

Kloek, J.J., 'Reconsidering the reading revolution: The thesis of the "reading revolution" and a Dutch bookseller's clientele around 1800', *Poetics* 26 (1999), p. 289-307

Kloek, J.J., en W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie?' in: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenenveertigste filologencongres*. Tilburg, 1993, p. 211-224

Koolhaas-Grosveld, Eveline, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800*. Zwolle, 2010

Koselleck, Reinhardt, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main, 1979

Kruif, José de, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen, 1999

Kuitert, Lisa, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 89-107

Kuitert, Lisa, *De waarde van woorden. Over schrijverschap*. Oratie Amsterdam University Press. Amsterdam, 2002

Kuitert, Lisa, Carla Dauven en Jelle Koopmans (red.), *Wie is de auteur? Dertien opstellen over schrijverschap, toeschrijvingen, pseudoniemen en anonimiteit*. Amsterdam, 2007

MacLean, Barbara (red.), *Marjory's book, The complete Marjory Fleming*. Edinburgh, 1999

Manguel, Umberto, *Een geschiedenis van het lezen*, Amsterdam 2006, 1e dr. 1996 (vert. van *A history of reading*, 1996)

Mann Phillips, Margaret, *Erasmus on his times: a shortened version of the 'Adages' of Erasmus*. Cambridge, 1980

McLuhan, Marshall, *Media begrijpen. De extensies van de mens*. Amsterdam, 2002 (vert. van *Understanding media. The extensions of man*, 1964)

Mercier, Louis-Sébastien, *L'an deux mille quatre cent quarante : rêve s'il en fût jamais, suivi de L'homme de fer, songe*. 1e dr. Parijs, 1770

McNeely, Ian en Lisa Wolverton, *Reinventing knowledge. From Alexandria to the internet*. New York/Londen, 2008

Penloup, Marie-Claude, 'Literary temptations and leisure-time copying. Spontaneous adolescent writing in contemporary France', in: Martin Lyons (red.), *Ordinary writings, personal narratives. Writing practices in 19th and early 20th-century Europe*. Bern, 2007, p. 191-206

[Perponcher, Willem Emmery de], *Rhapsodiën of het leeven van Altamont*. 2 dln. Utrecht, 1775

Salman, Jeroen, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen, 1999
Sawday, Jonathan, 'Towards the Renaissance computer' in: Neil Rhodes en Jonathan Sawday (red.), *The Renaissance computer. Knowledge and technology in the first age of print*. Londen, 2000, p. 29-45
Schneiders, Paul, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Den Haag, 1990
Schön, Erich, *Der Verlust der Sinnlichkeit oder die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800*. Stuttgart, 1987
Schriks, Chris, *Het kopijrecht 16de tot 19de eeuw*. Zutphen, 2004
Seed, David, 'The flight from the good life. *Fahrenheit 451* in the context of postwar American dystopias', *Journal of American studies*, 28 (1994), afl. 2, p. 225-240
Selm, Bert van, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, bewerkt door Hannie van Goinga en Paul Hoftijzer. Amsterdam, 1992
Smolla, Rodney A., 'The life of the mind and a life of meaning. Reflections on Fahrenheit 451', *Michigan law review*, afl. 107, april 2009
Steiner, George, *De toekomst van het boek, een voordracht*. Amsterdam, 1990
Steiner, George, *Dissenters from the book*. Boston, 2001
Striphas. Theodore G., *The late age of print. Everyday book culture from consumerism to control*. New York, 2009
Stross, Randall, Planeet Google. *Hoe één bedrijf alle kennis wil managen*. Amsterdam, 2009 (vert. van *Planet Google. One company's audacious plan to organize everything we know*, 2008)
Towheed, Shafquat, Rosalind Crone, Katie Halsey (red.), *The history of reading. A reader*. Londen/New York, 2011
Weel, Adriaan van der, 'Het boek in beweging: De boekcultuur in een digitaliserende wereld', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 14 (2007), p. 6-33
[Wolff, Betje], *Holland in het jaar 2440*. Hoorn, 1777
Woensel, Pieter van, *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkijen, Natolein, de Krim en Rusland in de jaaren 1784-1789*, 2 dln. Amsterdam, 1792-1795